

POLITICKÝ A HOSPODÁRSKY VPLYV JELŠAVSKÉHO MEŠTIANSTVA PRED A PO RAKÚSKO-UHORSKOM VYROVNANÍ

Lenka BISCHOF

Rakúsko-uhorským vyrovnaním získalo Uhorsko značnú politickú, ale aj hospodársku samostatnosť, preto mohli uhorská vláda a uhorský snem rozličnými opatreniami a zákonnými normami cieľavedome ovplyvňovať vnútornú politiku, verejnú správu a hospodárstvo v krajine. Uskutočnené zmeny sa bezprostredne dotýkali rôznorodých oblastí politického, hospodárskeho, sociálneho či kultúrneho života obyvateľov Uhorska.

Súčasťou zmien bola reforma župnej a mestskej správy, realizovaná na základe viacerých zákonov. Išlo o zákony č. 42/1870 (tzv. municipiálny zákon)¹, č. 18/1871 (zákon o obecnom zriadení), č. 6/1876 (o zriadení administratívnych výborov)², č. 20 a 21/1876, ktoré boli v roku 1886 novelizované v podobe municipiálneho zákona č. 21/1886 a obecného zákona č. 22/1886.

Dôsledkom týchto zákonných opatrení boli na jednej strane obnovenie a modernizácia verejnej správy od jej stredného stupňa až po ten najnižší (miestnu samosprávu), na strane druhej obmedzenie ich pôvodných kompetencií v súlade s centralizačnými opatreniami uhorskej vlády.³ Bola obnovená činnosť stolíc, v podobe tzv. municípií sa zachovalo viacero

¹ Podľa municipiálneho zákona bolo municípium župné mesto alebo mesto, ktoré nepatrilo do právomoci župy. Bližšie: MALÝ, Karel – SIVÁK, Florián. *Dejiny štátu a práva v Česko-Slovensku do roku 1918*. Bratislava: Obzor, 1992, s. 309.

² Administratívny výbor zabezpečoval spoluprácu medzi samosprávou (autonómiou) a štátnou správou. Skladal sa z municipiálnych úradníkov (hlavný župan, podžupan, resp. mešťanosta a jeho zástupca, hlavný notár, fiškál, prednosta sirotskej stolice a hlavný lekár) a z 10 členov municipiálneho výboru, volených na dva roky. Neskôr bol doplnený o miestnych štátnych úradníkov (prednosta finančného riaditeľstva, prednosta štátneho stavebného úradu, školský inšpektor, štátny zástupca, hospodársky referent). Jeho úlohou bolo koordinovať a kontrolovať výkon vládnych nariadení. MALÝ, Karel – SIVÁK, Florián. *Dejiny štátu a práva v Česko-Slovensku do roku 1918*. Bratislava: Obzor, 1992, s. 310.

³ K obmedzovaniu právomocí samosprávy dochádzalo najmä na úrovni municípií vynímaním a poštatňovaním jednotlivých odborných agend. V roku 1867 nahradili vlastnú stoličnú finančnú a daňovú správu štátne finančné riaditeľstvá a daňové úrady, na základe zákona č. 38/1868 boli vytvorené štátne školské riaditeľstvá

bývalých slobodných kráľovských miest, niektorých ďalších významných mestských centier a osobitných výsadných území (samosprávnych celkov).

Mestá a dediny ako reprezentanti najnižšieho stupňa verejnej správy a súčasne miestnej samosprávy v Uhorsku podliehali municípiám, vo svojom vnútornom živote sa však riadili zákonom o obecnom zriadení, preto si samostatne spravovali svoje vnútorné záležitosti. Zároveň boli povinné vykonávať zákonné, vládne a municipiálne právne normy a pokyny. Na základe zákona č. 22/1886 sa obce delili na mestá so zriadeným magistrátom, veľké a malé obce. Z nich najsilnejšími právomocami disponovali mestá so zriadeným magistrátom, nazývané aj mestá so zriadenou radou, ktoré si tvorili vlastné štatúty. V pomere k stolici v rámci druhostupňovej verejnej správy stolíc mali postavenie slúžnovského okresu, preto nepodliehali hlavnému slúžnemu a okresnému úradu ako ostatné obce, ale priamo podžupanovi. Patrili sem najmä lokality, ktoré mali pred rokom 1848 charakter zemepanských mestečiek, ale aj viaceré bývalé slobodné kráľovské mestá, ktoré sa kvôli nízkemu počtu obyvateľov či nedostatočnému hospodárskemu významu nezaradili medzi municípiá.

Mestom so zriadeným magistrátom sa stala tiež Jelšava, ktorá bola až do svojho vykúpenia v roku 1855 zemepanským mestečkom.⁴ Koncom 18. a v 19. storočí patrila Jelšava popri Rožňave a Dobšinej k najväčším a hospodársky najvyspelejším mestečkám gemerskej oblasti. Bola etnicky slovenským a konfesiónálne zmiešaným, evanjelicko-katolíckym mestečkom s miernou prevahou evanjelikov augsburského vierovyznania a s nízkym podielom šľachty a poddaných na celkovom počte obyvateľov. Vďaka tomu sa vytvorili špecifické, veľmi dobré podmienky pre rozvoj tunajšieho meštianstva ako samostatnej, ale vnútorne diferencovanej skupiny obyvateľov. Mešťania ako privilegovaní obyvatelia mesta mali výrazný podiel na jeho vnútornej správe a ovplyvňovali ako jeho politický, tak aj

a v župách školské inšpektoráty. V 70. rokoch vznikli štátne stavebné úrady (1877), nové lesné obvody (1879) na čele s kráľovskými lesnými inšpektormi a štátne lesné úrady, ktoré sa v 80. rokoch rozrástli o obvody kultúrneho inžinierstva (1881), centrálnu riadenú organizáciu zverolekárskej služby (1888) a v prvej polovici 90. rokov boli pre prieskum a podporu rozvoja výrobných podnikov vymenovaní obvodní priemyselní inšpektori. Podrobnejšie: SOKOLOVSKÝ, Leon. *Prehľad dejín verejnej správy na území Slovenska*. Bratislava: Metodologické centrum mesta Bratislavy, 1995, s. 32.

⁴ MV SR, Štátny archív Košice (ŠA KE), pobočka Rožňava (pob. RV), fond Magistrát Jelšava (f. MJ), šk. 44, III. fasc., nesign./1871-1872. Koncept žiadosti mesta o priznanie postavenia mesta so zriadeným magistrátom.

hospodársky, kultúrny a konfesijnálny život. Vzhľadom na to, že Jelšava bola mestečkom zemepanským, boli privilégia mešťanov, ich podiel na správe mesta a ich vplyv v rôznych oblastiach života až do roku 1855 determinované postavením zemepána a existenciou určitej zmluvy medzi ním a mestečkom. Jelšava patrila ako súčasť muránskeho panstva od roku 1694 až do svojho definitívneho vykúpenia v roku 1855 do rúk Koháryovcov. Po vymretí rodu Koháryovcov po meči v roku 1820 pripadlo muránske panstvo dcére Františka Koháryho, ktorá bola od roku 1816 manželkou grófa Ferdinanda Jozefa Coburga, no istý čas panstvo spravovala vdova po čabrad'sko-sitnianskom kniežati Františkovi Kohárym, o čom svedčí jej účasť na zhromaždení volenej obce z 27. decembra 1828.⁵

Vzťah Jelšavy ako zemepanského mestečka k zemepánovi v 19. storočí nám vymedzujú viaceré dokumenty.⁶ Môžeme ich rozdeliť do troch skupín. Prvú skupinu tvoria urbárske kontrakty mestečka so zemepánom a od nich sa odvíjajúce štatúty mesta, do druhej skupiny zaradíme listiny, týkajúce sa sporov so zemepánom, respektíve so zemanmi, ktoré súviseli so snahou zemepána rozsiahlejšie zasahovať do kompetencií mestskej rady a richtára (na základe krupinského práva z roku 1328 mali rozsiahle právomoci)⁷ alebo obmedzovať privilégia mešťanov v oblasti regálnych práv. Zmluva mestečka so zemepánom grófom Coburgom o jej vykúpení z roku 1855 (k dispozícii máme koncept zmluvy)⁸ a na ňu sa viažuce písomnosti kreujú poslednú skupinu zachovaných archívnych dokumentov. Všetky

⁵ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 10, nesign./1828. Štatúty mesta Jelšava z 27. decembra 1827, platné od 1. januára 1828.

⁶ Spomeňme aspoň tie najdôležitejšie: ŠA KE, pob. RV, f. MJ, nesign./1803. Urbársky kontrakt mesta s F. Kohárym; nesign./1815. Urbársky kontrakt mesta s F. Kohárym; nesign./1816. Urbársky kontrakt mesta s F. Kohárym; nesign./1819. Urbársky kontrakt mesta s F. Kohárym; nesign./1821. Prosba o zníženie árendy; nesign./1822. Urbársky kontrakt mesta s F. Kohárym; nesign./1827. Žiadosť ohľadom regálnych práv; sign.365/1833. Rozhodnutie o predĺžení urbárskeho kontraktu o rok; sign.118/1834. Suspendovanie richtára za poburovanie proti panstvu a opilstvo; sign.236/1834. Zamietavé stanovisko kniežaťa k oslobodeniu mesta; sign.147/1840. Podmienky dohody s panstvom o užívaní regálnych práv a vykúpení sa; sign.220/1840. Oznámenie stolice o termíne prejednávania urbárskeho sporu panstva s mestom; nesign./1842. Spor mesta s panstvom vo veci slobodnej voľby úradníkov; sign.181/1845. Povolenie prieskumu nerastov; nesign./1845. Spor ohľadom mestského urbára; nesign./1846. Odpisy rozhodnutí Uhorskej miestodržiteľskej rady a stolice ohľadom sporov s panstvom o regálne práva; sign.177/1847. List poverenca mesta ohľadom sporov so zemepánom; sign. 968/1858. Reintabulácia za vykúpenie mesta.

⁷ Prvé privilégium od kráľa Karola Róberta I. z roku 1328 sa nezachovalo, ale Jelšava ho získala spoločne s Plešivcom, Štítnikom a Dobšinou. Bližšie pozri: LEHOTSKÁ, Darina. *Najstaršia jelšavská mestská kniha*. Martin: Osveta, 1976, s. 66; respektíve LEHOTSKÁ, Darina. Základné črty mestského vývoja na Gemeri. In: *Vývoj správy miest na Slovensku*. Ed. Richard Marsina. Martin: Osveta, 1984, s. 183-206.

⁸ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 51, nesign./1855. Koncept zmluvy o vykúpení mesta.

tieto dokumenty nám ponúkajú pohľad na postavenie jelšavského meštianstva pred rokom 1855, jeho politický a čiastočne i hospodársky vplyv.

Nejasná je situácia mestečka v období rokov 1855 – 1867, kedy už bolo oficiálne slobodným mestom. Tento fakt súvisel s neustále sa meniacou situáciou v organizácii štátnej správy a samosprávy, ktorá prešla v období po revolúcii 1848/1849 viacerými zmenami od vojenskej diktatúry (1849 – 1850), cez provizórnu organizáciu civilnej správy (1850 – 1853), tzv. definitívnu úpravu štátnej správy (1853 – 1860) až po obdobie Schmerlingovho provizória v čase po vydaní Februárovej ústavy v roku 1861, kedy bola zrušená stoličná a mestská samospráva. Z toho obdobia sa nám nezachoval žiadny nový štatút mesta, ani podnety, návrhy či žiadosti zo strany mešťanov, na základe ktorých by bolo možné bližšie analyzovať meniace sa postavenie, politický a hospodársky vplyv jelšavského meštianstva.

V porovnaní so spleťou rozmanitých zmlúv, dohôd a nariadení do roku 1855, ako aj zložitou situáciou v období rokov 1855 – 1867, sú okolnosti po roku 1867 omnoho prehľadnejšie. Keďže Jelšava sa stala slobodným mestom a od roku 1867 mestom so zriadeným magistrátom, spadala pod dikciu zákona o obecnom zriadení č. 18/1871 a obecného zákona č. 22/1886, ktoré sa premietli do nových štatútov mesta z roku 1872⁹ a návrhu jeho organizačného štatútu z roku 1878¹⁰. V súvislosti s neustálym poklesom počtu obyvateľov v Jelšave sa mestská rada rozhodla požiadať administratívny výbor Gemersko-malohontskej stolice v roku 1897 o preradenie Jelšavy do druhej právnej kategórie, tzn. z mesta so zriadeným magistrátom na veľkú obec. Od konca 18. storočia počet obyvateľov Jelšavy najprv rástol, ale zhruba od 40. rokov 19. storočia neustále klesal, až v roku 1890 dosiahol najnižšiu hodnotu od polovice 18. storočia. Vývoj počtu obyvateľov ukazuje tabuľka č. 1.

Správa administratívneho výboru stolice je dôkazom toho, že sa tak nestalo.¹¹

⁹ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 44, sign. 1652/1871 – 1872. Štatúty mesta Jelšava. Zachoval sa aj koncept štatútov: ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 44, nesign./1871 – 1872. Koncept štatútov mesta Jelšava.

¹⁰ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, sign. 13/1878. Návrh nového organizačného štatútu mesta.

¹¹ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, sign. 1/1897, fasc. II. Výťah zo zasadnutia stoličného výboru o rozhodnutí zastupiteľstva o premene mesta na veľkú obec; sign. 1147/1897, fasc. III. Správa administratívneho výboru Gemersko-malohontskej stolice o ponechaní mesta Jelšava mestom so zriadeným magistrátom.

Tab. 1 Vývoj počtu obyvateľov¹²

Rok	1786	1837	1850	1857	1890	1900
Počet obyvateľov	3585	4075	3149	2997	2419	2603

Strata vplyvu zemepána a ním podporovanej vrstvy šľachty v Jelšave po vykúpení mesta a reforme verejnej správy viedli k nárastu vplyvu meštianstva v samospráve. Politický vplyv meštianstva bol o to väčší, že mestá so zriadenou radou mali širšie samosprávne právomoci než veľké a malé obce. Disponovali mestským majetkom, prijímali rozpočet mesta, záverečný účet, rozhodovali o poskytovaní pôžičiek či dlžobách, vymeriavali a vyberali mestské dane, udržiavali cesty a kontrolovali stav celého mestského chotára, vrátane lúk, lesov, poľnohospodárskej pôdy a pasienkov, starali sa o fungovanie mestských škôl, organizovali verejnú, majetkovú a protipožiarnu ochranu, kontrolovali odvody brancov, riadili verejné práce (verejnoprospešné), na starosti mali aj ubytovanie vojska, sociálne veci a zdravotníctvo a v neposlednom rade hospodárske záležitosti (remeslá, živnostenské spoločnosti, spolky).¹³ Mohli podľa potreby zriaďovať trhové, respektíve jarmočné, lesnú, stavebnú a zdravotnícku políciu a viedli aj sirotsko-vrchnostenskú agendu. Súhlas municípie potrebovali k úradnému konaniu v daňových, dlhodobých hospodárskych, štrukturálno-správnych a ochranársko-pamiatkárskych funkciách.

Výkon prijatých štatútov mesta zabezpečovali v Jelšave miestne samosprávne orgány tvorené mestským zastupiteľstvom ako najvyššou zákonodarnou ustanovizňou samosprávy, mestským predstavenstvom ako výkonným orgánom a radou (magistrátom), ktorá bola stálym samosprávnym orgánom. Mestské zastupiteľstvo tvorili z jednej polovice virilisti, čo boli obyvatelia Jelšavy platiaci najvyššie dane a z druhej polovice volení zástupcovia občanov (mešťanov). Obecné predstavenstvo pozostávalo podľa zákona č.18/1871 z mešťanostu, jeho zástupcu, policajného kapitána, dohodnutého počtu radných, hlavného notára, právneho

¹² Bližšie: ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 1, nesign./1767 – 1799. Súpis obyvateľov Jelšavy; šk. 19, nesign./1837-1838. Sčítanie obyvateľov Jelšavy; šk. 28, nesign./1850. Sčítanie obyvateľov Jelšavy; šk. 31, nesign./1857. Sčítanie obyvateľov Jelšavy; nesign./1890. Sčítanie obyvateľov Jelšavy, šk. 32; nesign./1900. Sčítanie obyvateľov Jelšavy.

¹³ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 44, sign. 1652/1871 – 1872. Štatúty mesta Jelšava, body č. 2, 3 a 4.

zástupcu mesta, pokladníka, účtovníka, kontrolóra, prísediaceho sirotskej stolice, verejného tútora, archivára, lekára, mestského zememerača, horára a ďalších úradníkov, určených mestským zastupiteľstvom. Členmi rady boli mešťanosta, policajný kapitán, hlavný notár, tútor a lekár.¹⁴ Spôsob voľby členov mestského zastupiteľstva a úradníkov upravoval príslušný zákon. Napriek existencii volebného cenzu vykazoval spôsob ich voľby demokratickejšie črty ako v čase, kým bola Jelšava zemepanským mestečkom. Daňový cenzus pozitívne vplýval najmä na postavenie majetnejších meštianskych vrstiev, ktoré okrem faktu, že disponovali aktívnym a pasívnym volebným právom, objavovali sa pravidelne i na zozname mestských, prípadne župných virilistov.¹⁵ Správa vecí verejných tak bola do veľkej miery doménou mešťanov so silným hospodárskym zázemím, ktoré im poskytovalo príležitosť na získanie politického vplyvu v meste. Situácia je v tomto smere porovnateľná s obdobím na konci 18. a v prvej polovici 19. storočia. Viaceré dochované žiadosti volenej obce, adresované mestskej rade, poukazovali v tomto období na existenciu istej vnútornej štruktúry meštianstva.

Diferenciácia meštianstva sa najvýraznejšie prejavovala v prípade platenia daní. Napríklad v návrhu na zlepšenie hospodárenia z roku 1837 mešťania prostredníctvom volenej obce žiadali dôsledné dodržiavanie rovnosti všetkých mešťanov ohľadom ich povinností. Porciu cisárovi, teda štátnu daň, by mali platiť podľa ich mienky aj richtár, vicerichtár, notár, perceptor a všetci zamestnanci magistrátu, lebo je to cisársky rozkaz. Členovia volenej obce poukazovali na to, že k jej plateniu boli títo funkcionári už viackrát vyzvaní a napomenutí, a hoci vyplatenie porcie zaznamenali aj do knihy porcií, v skutočnosti ju nikdy neuhradili. Mešťania protestovali proti existujúcemu stavu, keď *„mnozy možnéjsí messtjane Portiu platit nechceju, prí nemajcí nemužu, a tak bremeno obeczne jedine stredni messtjane*

¹⁴ SOKOLOVSKÝ, Leon. *Prehľad dejín verejnej správy na území Slovenska*. Bratislava: Metodologické centrum mesta Bratislavy, 1995, s. 34.

¹⁵ Vo fonde Magistrátu mesta Jelšava sa zachovalo veľké množstvo zoznamov mestských a župných virilistov, ako aj kompletne zoznamy platených zamestnancov mesta, členov mestskej rady a mestského zastupiteľstva. Na základe porovnania môžeme konštatovať, že najbohatší mešťania pravidelne obsadzovali pozície v mestskej rade a zastupiteľstve a jelšavským mešťanostom bol spravidla najbohatší mešťan.

*s velikym obtiženim nésti musejú*¹⁶. Je potrebné pripomenúť, že nešlo v žiadnom prípade o ojedinelý problém. Skôr naopak. Problémy s neplatením porcií v radoch majetnejšieho a vplyvnejšieho meštianstva sme objavili vo viacerých návrhoch volenej obce v prvej polovici 19. storočia. Samotní jelšavskí mešťania, členovia volenej obce a iniciátori návrhov a žiadostí adresovaných mestskej rade, si uvedomovali svoje nerovnaké postavenie a podmienky. Delili sa na stredných, ktorí sa podieľali na spísaní návrhov a na zámožných a zrejme aj vplyvnejších mešťanov (vplyvnejších z hľadiska ekonomického a politického), ku ktorým s najväčšou pravdepodobnosťou patrili kritizovaní hodnostári mesta, neplatiaci štátnu daň. Strední mešťania ako iniciátori pozitívnych zmien v mestskej správe zrejme všetky v návrhoch spomenuté problémy, nedostatky a porušenia rôznych nariadení a príkazov spájali práve so skupinou zámožných a vplyvných mešťanov, na čo jednoznačne poukazujú napríklad ich návrhy na voľbu perceptora väčšinou všetkých mešťanov, ako aj všeobecné podmienky, ktoré by mal spĺňať kandidát na akúkoľvek verejnú funkciu. Tým, že práve zámožní mešťania odmietali platiť štátnu daň, pretože nepodliehali žiadnej kontrole, respektíve existujúce kontrolné mechanizmy môžeme z rôznych príčin (rodinkárstvo, klientelizmus) označiť za nedostatočné, neboli podľa mienky stredných mešťanov spôsobilí výkonu akejkoľvek funkcie vo verejnom záujme. Vrstvu mešťanov nemôžeme teda vnímať ako kompaktnú ani v takom malom zemepanskom mestečku, akým bola do roku 1855 Jelšava.

Postavenie volenej obce bolo do roku 1855 veľmi silné, pretože vďaka pomerne širokému aktívnemu a pasívnemu volebnému právu volila všetkých senátorov, richtára a vicerichtára, notára a ďalších platených zamestnancov mesta. Jej povinnosťou však bolo pozvať na reštavráciu, ktorá sa konala každé dva roky, deputanta zemepána, disponujúceho právom veta. Vyslanec predsedal volenej obci a dohliadal na proces voľby richtára a členov mestskej rady. Zároveň kontroloval, či voľba prebieha v súlade so štatútmi mestečka a či je rešpektované ustanovenie, na základe ktorého sa na poste richtára majú obmieňať vždy jeden zástupca katolíkov a jeden zo strany evanjelickej na *„potvrdeny wekše mezi messtanmi*

¹⁶ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 19, nesign./1837. Návrhy volenej obce na zlepšenie hospodárenia obce z roku 1837.

*jednoty a swornosti*¹⁷. Rovnaký kľúč sa mal používať pri voľbe vicerichtára a kurátorov vínneho, pivného, pálenčeného a mlynskeho. Zástupcovia oboch náboženstiev mali navrhnúť rovnaký počet kandidátov. Vzhľadom na náboženské pomery v Jelšave môžeme tento fakt pripísať skôr záujmu katolíckeho zemepána ako samotným obyvateľom Jelšavy. Podľa sčítania obyvateľstva a správy o náboženských pomeroch z roku 1837 žilo v Jelšave 4 075 obyvateľov, z toho 3 015 evanjelikov (73,99 %) a 1 060 katolíkov (26,01 %) a mesto zamestnávalo troch evanjelických a jedného katolíckeho učiteľa. Katolíci teda tvorili necelú tretinu obyvateľov mesta, no vďaka svojmu katolíckemu zemepánovi obsadzovali polovicu všetkých volených funkcií v meste.¹⁸ Zemepán takto nepriamo vplýval na konfesijné pomery v meste. Zaujímavá je poznámka, že pri voľbe mestských úradníkov mal hlavné slovo zástupca zemepána, čo by znamenalo, že úradnícke funkcie obsadzovali najmä zemanovia. Podľa dohody z 18. storočia patrila šľachte jedna tretina volených úradníckych funkcií.¹⁹ Na druhej strane všetky funkcie, o ktorých voľbe rozhodovala volená obec (senátori, richtár, vicerichtár), boli v rukách mešťanov.

Pokúsme sa teraz porovnať, aké kompetencie získalo, respektíve stratilo jelšavské mešťanstvo vykúpením mesta a reformou verejnej správy. Vzťah mestečka Jelšava k zemepánovi sa odzrkadlil v štyroch z 20 bodov posledných mestských štatútov z obdobia pred rokom 1855, ako aj v koncepte zmluvy o vykúpení mesta, nazvanej *Zmluva medzi Najvyšším Augustom Coburg – Gotha saským kniežatom y Mestom Jelšawa o zničený zemsko – panských práv*.²⁰ Kým právomoci richtára a mestskej rady boli do roku 1855 veľmi široké a vo vzťahu k zemepánovi viazané len na oznamovaciu povinnosť v prípade úmrtia mešťana, evidenciu testamentov, sirotských účtov a spáchanie závažnejších trestných činov, si zemepán ponechal voľnú ruku v prípade kontroly príjmov mesta a naturálnych výnosov mešťanov. Jeho vyslanci museli byť prizývaní pri príležitosti voľby richtára, členov mestskej rady a mestských úradníkov, kde mali právo veta. Z daného vyplýva, že zemepán obmedzoval

¹⁷ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 10, nesign./1828. Štatúty mesta Jelšava z 27. decembra 1827, platné od 1. januára 1828, bod č. 13.

¹⁸ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 19, nesign./1837. Správa o náboženských pomeroch v meste.

¹⁹ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 1, nesign./1715. Zmluva zemanov s mešťanmi z 1. marca 1715.

²⁰ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 10, nesign./1828. Štatúty mesta Jelšava z 27. decembra 1827, platné od 1. januára 1828, body 1, 9, 13 a 20; nesign./1855. Koncept zmluvy o vykúpení mesta.

vývoj Jelšavy najmä z hľadiska finančného (každoročné platenie zemepanských dávok), ďalej zasahoval do personálnej politiky mesta, čím v menšej miere posilňoval vďaka svojej rozhodovacej právomoci postavenie zemanov v meste a ich zastúpenie v magistráte a nepriamo vplýval na pozície katolíckej menšiny, teda i konfesiónálnu štruktúru mesta. Zo zmluvy o vykúpení mesta vyplýva, že zemepán mal možnosť procedurálne zasiahnuť do rozhodovania richtára a mestskej rady kedykoľvek a za akýchkoľvek okolností. K uplatneniu tohto práva však počas celého 19. storočia nedošlo a v predošlom období iba ojedinele. Vykúpením sa dostali do rúk mesta všetky lesy a lúky, ležiace v jelšavskom chotári, s výnimkou súkromného majetku grófa Coburga. Zároveň sa mesto rozhodlo od grófa odkúpiť jeden z jeho domov za 210 zlatých. Vykúpenie mesta bolo ohodnotené sumou 110 000 zlatých, ktoré malo mesto splatiť vo forme splátok vo výške 5 500 zlatých ročne v striebre, čo predstavovalo 5 % celkovej sumy. V prípade finančných problémov mohla byť výška splátky po dohode s grófom upravená, ale nemohla byť nižšia ako 2 000 zlatých.²¹ Vzťahy medzi grófom Coburgom, jeho služobníkmi a mešťanmi upravoval bližšie tretí bod zmluvy. Všetci sa mali v budúcnosti spoločne podieľať na všetkých bremenách, dobročinnosti, mali rovnaké práva na drevo z chotára. Gróf si ponechal vo vlastníctve kaštieľ, niekoľko domov, lúk a pozemkov, ktoré mesto považovalo za jeho súkromný majetok.²² Mesto a najmä mešťania nadobudli teda vykúpením možnosť disponovať s nepomerne väčším nehnuteľným majetkom ako v predošlom období, čo sa pozitívne odzrkadlilo na hospodárení mesta. A práve otázky mestského chotára, scudzovanie základného mestského majetku, jeho zaťažovanie, uzatváranie záložných zmlúv a vyberanie mestských pôžičiek patrili podľa štatútu z roku 1872 medzi najdôležitejšie kompetencie mestského zastupiteľstva.²³ O prenájme mestských dôchodkov, ku ktorým patrili predovšetkým krčmy a mlyny, rozhodovala mestská rada. Bola zároveň orgánom, dohliadajúcim na rozpočet a výdavky mesta.²⁴

²¹ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 34, sign. 968/1858. Reintabulácia za vykúpenie mesta.

²² ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 30, nesign./1855. Koncept zmluvy o vykúpení mesta.

²³ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 44, sign. 1652/1871 – 1872. Štatúty mesta Jelšava, bod č. 2.

²⁴ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 44, sign. 1652/1871 – 1872. Štatúty mesta Jelšava, bod č. 3.

Zaujímavý je pohľad na zoznam platených zamestnancov mesta a prehľad ich kompetencií.²⁵ Na základe štatútov mala Jelšava okrem členov mestského zastupiteľstva celkovo vždy minimálne 23 platených zamestnancov. Išlo konkrétne (podľa významu a rozsahu kompetencií) o mešťanostu, mestského notára a podnotára, policajného kapitána, sirotského tútora (poručníka), účtovníka, exekútora, kontrolóra (zároveň prísediaceho sirotskej stolice), pokladníka (taktiež hlavný správca daní), právnik, lekára (spravidla boli zamestnaní dvaja lekári), horára (lesného dozorca), poľného a cestného dozorca, mestského gazdu (správcu, hospodára), ubytovacieho komisára pre vojsko, mestského inžiniera, pôrodné baby (najčastejšie dve), lesných a poľných pochôdzkarov, vyberáčov daní podľa počtu okrskov (štyria tzv. okrskári), mestských hajdúchov (strážnikov) denných aj nočných (celkovo piati), mestských kočišov, cigánskeho vajdu a mestského šarhu. V roku 1879 po otvorení prvej mestskej škôlky pribudli k zoznamu platených zamestnancov mesta tiež dve vychovávateľky.²⁶ Vynechať nemôžeme ani mestských evanjelických a katolíckych učiteľov, ktorých počet sa menil v závislosti na počte školopovinných detí. Išlo zvyčajne o dvoch evanjelických a jedného katolíckeho učiteľa. Učitelia na jelšavskej učňovskej škole boli financovaní zo súkromných zdrojov.²⁷ S výnimkou mestského inžiniera a vychovávateľiek išlo o tradičných mestských zamestnancov, ktorých pôsobenie malo v meste svoje opodstatnenie. Naopak, v zozname platených zamestnancov mesta nenachádzame ďalšie volené funkcie, typické pre obdobie pred rokom 1855. Boli to vínný kurátor (od roku 1658, respektíve od roku 1684 dvaja vínni kurátori),²⁸ trhoví páni alebo trhoví dozorcovia a mlynski dozorcovia, z ktorých jeden bol kurátorom a kontroloval účtovníctvo a druhý

²⁵ Zoznamov sa zachovalo viacero z obdobia celého 19. storočia. Ako príklady môžeme uviesť: ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 42, sign. 194/1867. Výkaz platených zamestnancov mesta; III. fasc. (Rada), nesign./1890. Zoznam zamestnancov mesta a ich miezd. Presný popis kompetencií zamestnancov mesta nájdeme v štatúte z roku 1872 a v organizačnom štatúte z roku 1878: ŠA KE, pob. RV, f. MJ, sign. 1652/1871 – 1872. Štatúty mesta Jelšava; sign. 13/1878. Návrh nového organizačného štatútu mesta.

²⁶ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, nesign./1879. Protokol mestskej rady z roku 1879.

²⁷ Pravdepodobne v roku 1876 vznikla v Jelšave vďaka podpore remeselníkov a živnostníkov z podnetu Viliama Gróa Učňovská škola. Podrobnejšie informácie o jej pôsobení sme získali analýzou materiálov Živnostenskej komisie v Jelšave, ktoré sa zachovali z konca 70., z celých 80. a čiastočne z 90. rokov 19. storočia. Materiály zahŕňajú niekoľko výročných správ o činnosti Učňovskej školy v Jelšave, vrátane informácií vo forme oznámení pre remeselníckych majstrov, ktorých učni boli žiakmi školy.

²⁸ LEHOTSKÁ, Darina. *Najstaršia jelšavská mestská kniha*. Martin: Osveta, 1976, sign. 72 a 210.

dohliadal na dodržiavanie zmluvy medzi mestom a nájomcom mlyna (od roku 1695).²⁹ Od roku 1703, kedy mesto začalo vo vlastnej rézii variť pivo, vznikol aj post pivného kurátora.³⁰ Všetky tieto posty zanikli vykúpením mesta. Obsadzované boli pravidelne najmä predstaviteľmi šľachty, keďže z predaja vína, piva, pálenky a múky plynuli zemepánovi nezanedbateľné príjmy. Do rúk mešťanov sa dostala rovnako správa sirotských účtov, evidencia testamentov, kontrola príjmov a výdavkov mesta a všetky výnosy z predaja, pôžičiek či prenájmu mestského majetku.

Ako vidieť, po vykúpení mesta v roku 1855 a reforme verejnej správy po rakúsko-uhorskom vyrovnaní sa čiastočne posilnila pozícia mestského zastupiteľstva a magistrátu v Jelšave. Keďže správa vecí verejných bola v Jelšave doménou silného a z hľadiska počtu obyvateľov väčšinového mešťianstva (najmä stredného a vyššieho), odzrkadlil sa tento fakt aj na raste jeho politického vplyvu. Oslobodené od zásahov zemepána či jeho deputantov mohlo mešťianstvo voľne (ale v medziach zákona) disponovať s majetkom mesta a riešiť personálne otázky výlučne vo svojej kompetencii.

* * *

Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní došlo okrem reformy štátnej a verejnej správy aj k viacerým zmenám v hospodárskej oblasti. Už v roku 1872 prijal uhorský snem živnostenský zákon, ktorým definitívne zrušil cechy a zároveň umožnil, aby sa drobní výrobcovia združovali vo forme tzv. živnostenských spoločenstiev. Išlo o svojpomocné spolky majstrov a tovarišov, obyčajne v rámci jedného výrobného odvetvia alebo príbuzných odvetví. Ich cieľom bol nákup spotrebného materiálu, surovín a pracovného náradia za výhodnejších podmienok. Mali často i charitatívnu, respektíve sociálnu funkciu, keď zabezpečovali svojim členom a ich rodinným príslušníkom napríklad základnú starostlivosť v prípade ochorenia či úmrtia. V roku 1881 bol vydaný zákon na podporu priemyslu a výstavby miestnych železníc. Poskytoval možnosť oslobodenia od daní na obdobie 15 rokov a zľavu pri využívaní železničnej prepravy v priemysle. Len vo výnimočných prípadoch sa v zmysle zákona

²⁹ LEHOTSKÁ, Darina. *Najstaršia jelšavská mestská kniha*. Martin: Osveta, 1976, sign. 135.

³⁰ LEHOTSKÁ, Darina. *Najstaršia jelšavská mestská kniha*. Martin: Osveta, 1976, sign. 325.

poskytovala štátna nenávratná finančná dotácia novozaloženým priemyselným podnikom. Získalo ju celkovo 53 závodov.

Novovzniknutá situácia v hospodárstve a na trhu sa prejavila aj na pôde Jelšavy. Hoci Jelšava vznikla v 13. storočí ako banícka osada a spočiatku boli základom jej hospodárstva ložiská železnej rudy,³¹ železiarstvo a baníctvo postupne upadali a Jelšava sa v 18. a 19. storočí stala obchodným a remeselníckym mestečkom. Úpadok železiarstva môžeme pozorovať aj na úpadku kováčskeho cechu, ktorý vznikol ako vôbec prvý cech v Jelšave v roku 1569.³² Koncom 18. storočia pôsobili v Jelšave v spoločnom cechu kováčov a kolesárov už iba štyria majstri a na začiatku 19. storočia sa pričlenili kováči k zámočníkom a zvonkárom.³³ K najviac rozvinutým remeslám patrilo tkáčstvo, obuvníctvo, čižmárstvo a garbiarstvo. Podobné údaje o stave remeselnej výroby uvádza v dobovej monografii Ladislav Bartolomaeides. Podľa nich žilo v Jelšave koncom 18. a začiatkom 19. storočia spolu 520 majstrov v celkovo 23 remeselníckych profesiách a dvoch profesijných organizáciách (Sedliacky poriadok a Furmanské právo). Najväčší počet remeselníkov, až 198, pracovalo v kožiarskom priemysle (čižmári – 105, kožiari – 35, obuvníci – 45 a kožušníci – 13).³⁴ Tieto informácie môžeme porovnať aj s existujúcimi archívnymi materiálmi. Z roku 1815 máme k dispozícii *Zoznam artikúl a privilégií jelšavských cechov*.³⁵ Jelšavský slúžny v nich zaevidoval 19 cechov, čo zodpovedá približne situácii na konci 18. storočia. O niekoľko rokov neskôr, v roku 1828, v Jelšave žilo 4 000 obyvateľov, z ktorých bolo 200 majstrov a 20 tovarišov, z nich 88 % sa svojej výrobe venovalo celoročne.³⁶ Podrobné údaje máme z roku

³¹ Už v prvej písomnej zmienke z roku 1243 sa spomína Detrichov hámor (ferricudina Detrici), ktorý ležal za potokom Lovnica blízko jelšavského hradu. Kompletný prepis listiny Belu IV. uvádza aj BARTHOLOMAEIDES, Ladislav. Sectio VII. Diplomatika. In: *Memorabilia Provincial Csetnek (cum tabellis aeri incis)*. Excudebat nesolii Anno 1799, s. 169-185.

³² ŠA KE, pob. RV, f. MJ, nesign./1569. Originál artikúl železiarskeho cechu z roku 1569. Odpis listiny: LEHOTSKÁ, Darina. *Najstaršia jelšavská mestská kniha*. Martin: Osveta, 1976, sign. JP 1, č. 10.

³³ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 2, sign. 43/1800-1809. Kováčsky a zámočnícky cech žiadajú les na pálenie dreveného uhlia.

³⁴ BARTHOLOMAEIDES, Ladislav. *Incltyi Superioris Ungariae Comitatus Gömöriensis Notitia historico-geographico-statistica*. Leutschoviae 1806 – 1808, s. 591.

³⁵ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 4, bez sign./1814-1815. Zoznam artikúl a privilégií jelšavských cechov.

³⁶ NOVOTNÝ, Jan. K stavu remeslné výroby a postavení remeslníků na východním Slovensku v první polovině 19. století. In: *Nové obzory 12*, 1970, s. 47.

1857, kedy bolo vyhotovených viacero súpisov a zoznamov cechov a remeselníkov.³⁷ Podľa nich existovalo na pôde mesta 24 cechov, pracujúcich buď samostatne alebo spoločne s príbuzným cechom. Podľa zoznamu remeselníkov a obchodníkov, platiacich daň Obchodnej a priemyselnej komore v Košiciach, pôsobilo v Jelšave 314 obchodníkov a remeselníkov, čo znamenalo oproti roku 1786 pokles o 41,64 %.³⁸

V súvislosti so zákonom o zrušení cechov z roku 1872 boli v Jelšave vyhotovené viaceré záznamy a výkazy. *Výkaz o prestavbe cechov na remeselné spoločnosti (konečné rozdelenie)* z 10. júna 1875³⁹ a *Záznam o zrušení cechov z roku 1882*⁴⁰ nám podávajú podrobné informácie o stave remeselnej výroby v tomto časovom období. Totožné sú aj zápisy z rokov 1877, 1879 a 1882.⁴¹ Jelšavský magistrát viedol vo forme tabuliek presné poznámky o zrušení cechov, ich majetku, či o plánovanom založení remeselnej spoločnosti. Prvý výkaz o prestavbe cechov na remeselné spoločnosti⁴² je z 10. júna 1875, keď bol richtárom József Madarász (Jozef Madarás) a notárom Károly Remenyik (Karol Remeník). V tabuľke figuruje spolu 17 cechov, z ktorých 11 sa rozpadlo, t. z. nevytvorili remeselné spoločenstvo. Iba šesť cechov – farbiarsky, garbiarsky a obuvnícky, gubársky, čižmársky, súkennický, hrubokrajčírsky plánovalo vytvoriť živnostenské spoločenstvo. Záznamy z rokov 1879⁴³ a 1882⁴⁴ sú totožné z hľadiska počtu a názvov jednotlivých cechov, záznam z roku 1877⁴⁵ je doplnený o tenkokrajčírsky cech a ako jediný je opatrený potvrdením ministerstva

³⁷ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 32, sign. 126/1857. Zoznam cechmajstrov podľa jednotlivých cechov; šk. 32, bez sign./1857. Zoznam cechov pôsobiacich na pôde mesta; šk. 32, sign. 398/1857. Výkaz remeselníckych majstrov; šk. 32, sign. 476/1857. Nariadenie o vedení cechových protokolov; šk. 32, sign. 724/1857. Prehľad o priemysle a remeselníkoch; šk. 32, sign. 774/1857. Zoznam obchodníkov a remeselníkov platiacich daň obchodnej a priemyselnej komore.

³⁸ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 34, sign. 774/1857. Landeskammerbeiträge für das Jahr 1856.

³⁹ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, sign. 398/1875. Výkaz o prestavbe cechov na remeselné spoločnosti – konečné rozdelenie z 10. júna 1875.

⁴⁰ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, III. fasc., sign. 1260/1882. Výkazy o zrušených cechoch a vzniknutých spoločnostiach.

⁴¹ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, sign. 741/1878. Majetok cechov mesta Jelšava z 29. apríla 1878 – súpis doplnený darovacou listinou.

⁴² ŠA KE, pob. RV, f. MJ, sign. 398/1875. Výkaz o prestavbe cechov na remeselné spoločnosti – konečné rozdelenie z 10. júna 1875.

⁴³ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, sign. 113/1879, Rada. Zrušené cechy a vzniknuté remeselné spoločenstvá.

⁴⁴ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, fasc. III, sign. 1260/1882, Administratíva. Výkazy o zrušených cechoch a vzniknutých spoločnostiach.

⁴⁵ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 4, sign. 741/1878, Majetok cechov mesta Jelšava z 29. apríla 1878.

s dátumom 10. apríl 1882. Činnosť cechov sa v Jelšave definitívne podľa úradných záznamov skončila 29. apríla 1878, keď došlo k ich úplnému pretransformovaniu na remeselné spoločnosti.⁴⁶ Keďže majetok rozpuštených cechov nemal pre nich žiadnu hodnotu, bol zaslaný do peštianskeho múzea. Išlo o majetok 10 cechov – kolesárov, mäsiarov, tkáčov, hrebenárov, kováčov, stolárov, hrnčiarov, kožušníkov, remenárov, zámočníkov a zvonkárov.

Pri pokuse pozrieť sa bližšie na stav remeselníckej výroby v Jelšave a na zisky živnostníkov a majerov po rozpade cechov sme sa opreli o analýzu niekoľkých zachovaných záznamov. Ako ukazuje tabuľka 2, počet živnostníkov v poslednej štvrtine 19. storočia neustále klesal, čo súviselo s celkovým úpadkom remeselníckej výroby a poklesom počtu obyvateľov v Jelšave. Keď tieto údaje porovnáme s príspevkami pre Obchodno-priemyselnú komoru v Košiciach za rok 1856, tak došlo v priebehu 20 rokov k poklesu počtu živnostníkov a remeselníkov o takmer 60 %.⁴⁷ Podrobne nás o hospodárskej situácii v meste informujú aj zápisnice Živnostenskej komisie z rokov 1886 – 1894 (komisia existovala v rokoch 1877 – 1894).⁴⁸

Tab. 2 Prehľad počtu živnostníkov v Jelšave v poslednej štvrtine 19. storočia

Kalendárny rok	1877	1879	1885	1889
Počet evidovaných živnostníkov	127	165	73	76
Priemerná zároboková daň	6,55 zlatých	neuveďená	6 zlatých	6 zlatých

⁴⁶ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, sign. 113/1879, Rada. Zrušené cechy a vzniknuté remeselné spoločenstvá.

⁴⁷ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, sign. 741/1878. Majetok cechov mesta Jelšava z 29. apríla 1878 – súpis doplnený darovacou listinou; I. fasc., sign. 1027/1878, Živnostenské záležitosti. Zoznam živnostníkov v Jelšave za rok 1877; II. fasc., sign. 1342/1879, Administratíva. Zoznam jelšavských živnostníkov pre Obchodno-živnostenskú komoru v Miškovci za rok 1878; VII. fasc., nesign./1890, Živnostenské záležitosti. Súpis remeselníkov a ich zárobokovej dane za rok 1889.

⁴⁸ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, V. fasc., nesign./1886, Živnostenské záležitosti. Zápisnica Živnostenskej komisie z roku 1886; IV. fasc., nesign./1887, Živnostenské záležitosti. Zápisnica živnostenskej komisie z roku 1887; V. fasc., nesign./1888, Živnostenské záležitosti. Zápisnica živnostenskej komisie z roku 1888; VI. fasc., nesign./1889, Živnostenské záležitosti. Zápisnica živnostenskej komisie z roku 1889; VII. fasc., nesign./1890, Živnostenské záležitosti. Zápisnica živnostenskej komisie za rok 1890; VIII. fasc., nesign./1891, Živnostenské záležitosti. Zápisnica živnostenskej komisie za rok 1891; IX. fasc., nesign./1892, Živnostenské záležitosti. Zápisnica živnostenskej komisie za rok 1892; X. fasc., nesign./1893, Živnostenské záležitosti. Zápisnica živnostenskej komisie za rok 1893; XI. fasc., nesign./1894, Živnostenské záležitosti. Zápisnica živnostenskej komisie z roku 1894.

Jelšava si napriek zániku cechov, poklesu počtu obyvateľov a s ním súvisiacim úpadkom zachovávala charakter remeselnícko-obchodníckeho mestečka so silným postavením meštianstva. V rámci meštianskej vrstvy naďalej dominovali obchodníci, remeselníci a živnostníci, pomerne silná bola aj úradnícka vrstva. Vzmáhalo sa taktiež poľnohospodárstvo, zastúpené viacerými spolkami. Podľa prvého úradného súpisu spolkov, ktorý máme k dispozícii z rokov 1854/1855, existovalo na pôde Jelšavy celkovo osem spolkov, z ktorých pravdepodobne päť bolo poľnohospodárskych – išlo o *Pomológiu/Pomologickú* alebo *Ovocinársku spoločnosť* a ďalšie štyri ovocinárske spolky, označené podľa pozemkov, ktoré obhospodarovali. Všetky štyri spolky boli čerešnicke a neskôr v roku 1857 sa spojili do spoločného *Čerešnickeho spolku*.⁴⁹ Dôkazom tohto kroku je súpis spolkov za rok 1857 z januára 1858, podľa ktorého už na pôde Jelšavy jestvovali iba štyri spolky, z toho dva poľnohospodárske, respektíve ovocinárske – *Ovocinárska spoločnosť* a *Čerešnický spolok*.⁵⁰ Spolky existovali a fungovali nielen počas celej druhej polovice 19. storočia, ale i v 20. a 21. storočí. Ich jestvovanie potvrdzujú všetky zoznamy a súpisy hospodárskych spolkov v Jelšave.⁵¹ Okrem pestovania čerešní a viniča sa jelšavskí poľnohospodári pokúšali zavádzať nové poľnohospodárske plodiny. Z roku 1874 pochádza správa o pokusnom pestovaní hodvábnika v Jelšave, zároveň bolo vydané povolenie na pestovanie tabaku,⁵² ktoré sa nepodarilo uskutočniť ani v roku 1887, kedy bolo plánované jeho zasatie na celkovej ploche 20 ha. Problémom, ktorý pribrzdil sejbu, bolo odmietnutie zaslať jelšavským pestovateľom vzorky tabakových semien.⁵³ Ďalšou novinkou malo byť pestovanie moruše.⁵⁴ O viaceré pozitívnych zmien sa pokúsili členovia Čerešnickeho spolku. Okrem pestovania a predaja čerešní, višní a ich sadeníc sa rozhodli s finančnou podporou

⁴⁹ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 29, sign. 243/1854. Výkaz spolkov v meste; šk. 30, sign. 141/1855. Výkaz spolkov v meste; šk. 30, sign. 482/1855. Správa o jelšavských spoločnostiach; šk. 31, sign. 31/1856. Vyžiadanie správy o spolkoch.

⁵⁰ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, šk. 33, sign. 228/1858. Výkaz súkromných spolkov v meste.

⁵¹ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, II. fasc., sign. 477/1873. Výkaz spolkov v Jelšave; II. fasc., sign. 32/1879. Správa o počte spolkov v Jelšave; sign. 824/1889. Zoznam spolkov a spoločností v Jelšave; sign. 117/1894. Správa o spolkoch a remeselníckych spoločenstvách.

⁵² ŠA KE, pob. RV, f. MJ, I. fasc., sign. 685/1874, Administratíva. Hlásenie o pestovaní tabaku; I. fasc., sign. 634/1874, Administratíva. Oznamenie o povoleniach na pestovanie tabaku.

⁵³ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, sign. 141/1887. Skúšobné pestovanie tabaku v Jelšave; sign. 167/1887. Prípravy na pestovanie tabaku; sign. 776/1887. Odmietnutie zaslania tabakových vzoriek od pestovateľov.

⁵⁴ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, III. fasc., sign. 190/1892. Odborné vyjadrenie k pestovaniu moruší.

mesta vybudovať v roku 1894 veľkokapacitnú sušiareň ovocia a o rok neskôr aj skleník, určený na pestovanie zeleniny.⁵⁵ S niekoľkoročnými problémami, spôsobenými napadnutím jelšavských viníc filoxerou, museli bojovať pestovatelia viniča. Filoxera kompletne zničila časť viníc, preto bolo nevyhnutné investovať do nákupu sadeníc vinnej révy, ale aj odbornej literatúry, ktorá by pomohla predísť podobným pochybeniam v budúcnosti.⁵⁶ Hoci činnosť poľnohospodárskych spolkov na pôde Jelšavy bola veľmi úspešná, väčšina členov týchto spolkov sa prioritne neživila poľnohospodárskou výrobou. Boli najčastejšie obchodníkmi a povozníkmi, ale miesto medzi nimi si našli tiež učiteľia a kňazi.

Dôležitým faktorom, pozitívne vplývajúcim na jelšavské hospodárstvo, boli rozsiahle podnikateľské aktivity majiteľov Muránskeho panstva, Koháryovcov a neskôr Coburgovcov. Sústreďovali sa predovšetkým na železiarsky priemysel. Vďaka ich aktivite a kapitálu sa koncom 18. a začiatkom 19. storočia sformoval významný *Pohorelský železiarsky komplex*, ku ktorému boli v priebehu 19. storočia postupne pričleňované okrem valcovní plechov v Pohorelej, Švábovke a Zlatne aj železiarne v Stratenej a Hrabušiciach, ako i jediný uhorský hámor na výrobu kôš v Červenej Skale. V druhej polovici 19. storočia vznikli pri železiarňach mechanické dielne, vyrábajúce jednoduché nástroje pre hutnícky priemysel. V rámci modernizácie výroby sa popri dreve a dovážanom kokse začala vo výrobe čiastočne uplatňovať ekologickejšia a lacnejšia vodná energia, a to prostredníctvom vodných turbín. Gróf František Koháry si uvedomoval význam ťažby železnej rudy v Muránskom panstve, preto v roku 1808 inicioval vznik *Muránskej únie* ako spolku majiteľov hút, hámrov, šteliarov a obchodníkov so železom. Základný majetok spolku pri jeho založení dosahoval 252 000 Rf. (ríšskych florénov),⁵⁷ pričom na zakladaní sa podieľali popri revúckych aj jelšavskí mešťania a jelšavský *Železokupecký spolok Országh*. Jeho členovia Adam Czibur, Samuel Glósz, József

⁵⁵ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, I. fasc., sign. 372/1894. Žiadosť členov Čerešnickeho spolku o príspevok na postavenie sušiarenskej pece na sušenie ovocia; I. fasc., sign. 399/1895. Stavba skleníka.

⁵⁶ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, sign. 22/1887. Riaditeľ spoločnosti pre pestovanie viniča žiada odpustenie daní; sign. 316/1890. Objednávka európskych vínných rév pre pestovateľov hrozna; sign. 1216/1898. Návod na zničenie škodcov hrozna.

⁵⁷ Majetok Muránskej únie tvorili najmä banské polia na Železníku, 19 slovenských pecí a dúchačiek, jedna polovysoká pec (Flobofen), jedna vysoká pec, štyri skujňovacie hámre a deväť výkuvných hámrov, z čoho na území Jelšavy sa nachádzala jedna slovenská pec a dva hámre. V roku 1829 mala už len dve slovenské pece, tri vysoké pece, 14 skujňovacích hámrov a 10 vykúvacích hámrov, z toho jeden v Jelšave. Bližšie *Dejiny Slovenska II (1526 – 1848)*. Hl. redaktor Samuel Cambel. Bratislava: Veda, 1987, s. 525.

Benkár a Pavol Benkár sa stali dokonca inšpektormi novovzniknutej Únie. *Muránska únia* bola v poradí druhým spolkom v oblasti Horného Gemera. Iba rok predtým (1807) vznikla spojením niekoľkých majiteľov pecí a hámrov spoločnosť s názvom *Železná spoločnosť* a v roku 1810 s počiatočným imaním 277 125 Rf. *Rimavská koalícia*, ktorá mala huty a hámre v údolí Rimavy, Rimavskom Brezove, Hnúšti a v Likieri, bane v Železníku a sčasti v Rákoši. Rozsiahla železiarska výroba bola aj v okolí ložiska Hrádok v údolí potoka Štítnik, kde bola v roku 1833 založená *Konkordia*, vlastniaca železorudné bane v Rákoši a vysoké pece v Štítniku a Dobšinej. V roku 1845 *Muránska únia* a *Rimavská koalícia* utvorili tzv. *Gemerskú ťažiarскую spoločnosť* a v roku 1852 nasledovalo spojenie všetkých troch do *Rimavsko – muránskej železiarskej spoločnosti*, ktorá sa stala najväčším výrobcom surového železa v Uhorsku. K najprudšiemu rozvoju železiarskeho priemyslu došlo po transformácii spoločnosti na účastinnú a jej rozšírení na *Rimavsko – muránsko – šalgótarjánsku spoločnosť* v 90. rokoch 19. storočia. Stala sa najväčším železiarskym koncernom v Uhorsku a ovládla najprv jednu štvrtinu a v rokoch 1905 – 1906 až jednu tretinu celoslovenskej ťažby železnej rudy. Práve táto účastinná spoločnosť bola jedným z 53 podnikov v Uhorsku, ktoré získali v súlade so zákonom na podporu priemyslu z roku 1881 nenávratnú finančnú dotáciu od uhorskej vlády.

Aktivity Coburgovcov sa pozitívne prejavovali tiež v iných oblastiach života obyvateľov Jelšavy. Financovali výstavbu železníc a prispeli na výstavbu novej telegrafnej stanice v Jelšave.⁵⁸

Okrem železiarstva sa v Jelšave v 90. rokoch 19. storočia začala rozmáhať aj ťažba magnezitu, vápenca, dolomitu a mastenca. Ťažba stúpala najmä vďaka vzrastajúcemu dopytu po žiaruvzdorných tehách pre oceľarský priemysel. Na základe návrhu mestského účtovníka rozhodla rada mesta v júni 1893 o zostavení komisie, ktorej úlohou bolo preskúmať predpokladané ložiská magnezitu v chotári Jelšavy. Vzhľadom na pozitívne stanovisko komisie hľadala rada mesta vhodného investora. Už v septembri 1893 Vojtech Uhliarik

⁵⁸ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, III. fasc., sign. 142/1877. Príspevok kniežat'a Coburga na telegrafnú stanicu.

z Budapešti po dohode s mestskou radou vykonal prieskumné vrty a skúšobnú ťažbu.⁵⁹ V druhej polovici roku 1894 postavil v spolupráci s Pavlom Mansfeldom prvú pec na spracovanie vápenca, dolomitu a magnezitu na Slovensku, ktorá zabezpečila Jelšave od roku 1895 elektrické osvetlenie ulíc.⁶⁰ Vzhľadom na zvýšený dopyt po lacnej pracovnej sile, adresovali majitelia Železiarne Heinzelmann (súčasť Rimavsko – muránsko – šalgótarjárskej spoločnosti) v roku 1896 mestskej rade žiadosť na výstavbu robotníckej kolónie na vrchu Medzník v jelšavskom chotári.⁶¹ Už v roku 1896 sprevádzkoval Pavol Mansfeld v Jelšave pražiareň na magnezit.⁶² V tom istom roku podala žiadosť na výstavbu ďalšej robotníckej kolónie a pece na pálenie tehál magnezitová účastinná spoločnosť *Magyar magnezit termények*, ktorá zabezpečila za potokom Lovnica pri ceste z Jelšavy do Plešivca vybudovanie v poradí druhej vysokej pece na spracovanie magnezitu.⁶³ O tri roky neskôr, v roku 1899, k nej pribudla ďalšia. Tentoraz sa investorom stal Anton Roth a pec bola postavená smerom na Štítnik.⁶⁴ V roku 1900 pripojil Pavol Mansfeld k svojej magnezitovej účastinnej spoločnosti aj majetok firmy *Magyar magnezit termények*.⁶⁵ Firma sa premenovala na *Mansfeld-féle Chamotte- és Magnesit-téglagyár* a v roku 1901 na *Magnezit-Ipar Részvénytársaság*.⁶⁶ Ako ukazujú spisy Policajného kapitanátu a dokumenty spoločnosti Adria, ktorá sa zaoberala sprostredkúvaním zamestnancov v odvetví ťažkého priemyslu a

⁵⁹ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, I. fasc., sign. 404/1893, Rada. Ponuka na dolovanie magnezitovej rudy; III. fasc., sign. 177/1893, Administratíva. Správa o hospodárskych pomeroch.

⁶⁰ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, III. fasc., sign. 291/1794, Administratíva. Koncept prípisu stolici o využití magnezitovej rudy a o zriadení cementárne; III. fasc., sign. 384/1894, Administratíva. Rozhodnutie o predaji magnezitovej rudy; I. fasc., sign. 65/1894, Zastupiteľstvo. Zavedenie elektrifikácie mesta; I. fasc., 318/1895, Rada. Elektrifikácia mesta; II. fasc., sign. 1421/1895, Administratíva. Schválenie elektrifikácie mesta ministerstvom.

⁶¹ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, I. fasc., sign. 333/1895, Rada. Žiadosť o pozemok na výstavbu robotníckej kolónie na Medzníku; I. fasc., 78/1895, Zastupiteľstvo. Záležitosť stavby robotníckej kolónie Železiarňou Heinzelmann.

⁶² ŠA KE, pob. RV, f. MJ, II. fasc., 1252/1896, Administratíva. Pražiareň Pavla Mansfelda na magnezit daná do prevádzky.

⁶³ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, I. fasc., sign. 264/1897, Rada. Povolenie na stavbu magnezitovej pece na praženie a plány; II. fasc., sign. 23/1897, Zastupiteľstvo. Žiadosť magnezitovej účastinnej spoločnosti o povolenie výstavby robotníckej kolónie a pece na pálenie tehál; III. fasc., sign. 535/1897, Administratíva. Žiadosť o povolenie stavať magnezitovú továrňu a obytný dom.

⁶⁴ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, sign. 1331/1898, Administratíva. Správa o začiatku výstavby druhej pece na pálenie magnezitu; sign. 303 a 319/1898. Rozhodnutie o povolení stavby magnezitovej pece.

⁶⁵ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, sign. 46/1899, Zastupiteľstvo. Ponuka Pavla Mansfelda na kúpu továrne na magnezit na Teplej vode.; sign. 285/1900, Rada. Oznámenie o preberaní magnezitových baní.

⁶⁶ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, sign. 576/1901, Administratíva. Oznámenie o premenovaní firmy Pavla Mansfelda.

zároveň poskytovala pomoc obyvateľom Jelšavy, ktorí mali záujem o vycestovanie do zahraničia za účelom hľadania si pracovného miesta, v ťažobnom priemysle sa zamestnávali najmä cudzinci (išlo predovšetkým o Chorvátov a Talianov).⁶⁷ Okrem bohatých ložísk magnezitu boli v Jelšave objavené aj ložiská mastenca.⁶⁸ O tieto prejavil záujem španielsky gróf José Tonello da Stramere. Konzorcium 15 vlastníkov v roku 1901 otvorilo na Mazanci baňu na mastenec.

Ruka v ruke s rozvojom priemyslu sa rozvíjala železničná preprava. Z roku 1873 pochádza prvé pozvanie na poradu o výstavbe železnice na trase Tisovec – Jelšava.⁶⁹ O rok neskôr, v roku 1874, bola spustená prevádzka na trase z Dobšinej do Rožňavy a taktiež z Rožňavy do Bánréve.⁷⁰ Výstavba železničnej trati v Muránskej doline sa výrazne oneskorila najmä z dôvodu nedostatku finančných zdrojov. Dostatočné množstvo súkromného kapitálu sa podarilo nazhromaždiť až v roku 1894, kedy vznikla účastinná spoločnosť muránskej železnice.⁷¹ Napriek tomu výstavba postupovala veľmi pomaly. Jelšavský magistrát vydal v roku 1899 povolenie na predĺženie železničnej trate od hlavnej železničnej stanice v Jelšave k magnezitovej bani, z toho istého roka pochádza tiež informácia o ukončení železničnej trate na trase Jelšava – Muráň.⁷²

Kým došlo ku komplexnému sfunkčneniu železnice naprieč celou Muránskou dolinou, zabezpečovali prevoz tovarov a surovín tzv. povozníci alebo furmani. V Gemerskej stolici, charakteristickej rozsiahlymi zásobami nerastných surovín, pre rozvoj obchodu vhodnou

⁶⁷ Vzhľadom na veľké množstvo archívneho materiálu môžeme ako príklad uviesť aspoň niektoré z nich. ŠA KE, pob. RV, f. MJ, I. fasc., sign. 308/1894, Policajný kapitanát. Priestupok talianskych robotníkov; II. fasc., sign. 425/1900, Administratíva. Príchod talianskych robotníkov; II. fasc., sign. 226/1906, Administratíva. Zmluvy vystaňovalcov do Ameriky so spoločnosťou Adria; I. fasc., sign. 90/1906, Policajný kapitanát. Zmluvy vystaňovalcov do Ameriky so spoločnosťou Adria.

⁶⁸ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, I. fasc., sign. 75/1900, Zastupiteľstvo. Prenájom bane na mastenec; II. fasc., sign. 361 a 400/1900, Rada. Podmienky prenájmu bane na mastenec; III. fasc., sign. 1238/1900, Administratíva. Rozhodnutie o prenájme bane na mastenec.

⁶⁹ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, I. fasc., sign. 23/1873, Rada. Pozvanie na poradu o výstavbe železnice Tisovec – Jelšava.

⁷⁰ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, I. fasc., sign. 937/1874, Administratíva. Oznámenie o odovzdaní železnice Dobšiná – Rožňava do prevádzky; I. fasc., sign. 697/1874, Administratíva. Dodatočné schválenie spustenia prevádzky železnice Bánréve – Rožňava.

⁷¹ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, III. fasc., sign. 217/1893, Administratíva. Zápisnica o vzniku účastinnej spoločnosti muránskej železnice.

⁷² ŠA KE, pob. RV, f. MJ, sign. 254/1899, Administratíva. Povolenie stavby železničnej trate od jelšavskej stanice k magnezitovej bani; sign. 45 a 60/1899, Zastupiteľstvo. Stavba železnice Jelšava – Muráň.

geografickou polohou a existenciou viacerých baníckych, remeselníckych a obchodníckych zemepanských mestečiek, akými boli Jelšava, Rožňava, Štítnik alebo Dobšiná, sa furmanstvo stalo pre časť obyvateľov veľmi dôležitým zdrojom obživy. Silná vrstva furmanov a kupcov, ktorí boli už od 17. storočia organizovaní v spoločnom furmanskom a železokupeckom spolku, známym pod názvom *Furmanské právo* alebo *Országh*, sa dokázala veľmi flexibilne prispôbiť meniacej sa hospodárskej situácii v mestečku a využiť ju vo svoj prospech. Prekvitajúci železiarsky a ťažobný priemysel poskytoval členom spolku množstvo príležitostí na sebarealizáciu a ovplyvňoval jeho ziskovosť, ako aj narastanie počtu členov. Na strane druhej činnosť spolku priaznivo vplývala na rozvoj mestského hospodárstva, obchodu a remesiel v období medzi úpadkom baníctva v 18. storočí a rozvojom ťažobného priemyslu na konci 19. storočia.

Rozmach ťažkého priemyslu spoločne s výstavbou železníc v poslednej štvrtine 19. storočia silne ovplyvňovali sociálnu štruktúru Jelšavy. Výstavba viacerých robotníckych kolónií, prílev lacnej pracovnej sily zo zahraničia na strane jednej a prenikanie zahraničného kapitálu do priemyslu na strane druhej premenili dlhodobý jednotvárný sociálny charakter mestečka. Vznikla nová sociálna vrstva chudobných, manuálne pracujúcich robotníkov a zároveň vrstva modernej priemyselnej buržoázie, akéhosi nového meštianstva s veľmi silným ekonomickým vplyvom, ktorý išiel ruka v ruku s narastaním vplyvu politického. Život robotníctva v robotníckych kolóniách v okrajových častiach mesta so sebou priniesol vznik sociálnych, ľavicovo orientovaných hnutí. Ich prejavy sa stali viditeľnejšími najmä na konci 19. a začiatkom 20. storočia.⁷³ Vysoký životný štandard priemyselnej buržoázie sa premietol do budovania a zveľaďovania mestských kúpeľov, tenisových kurtov, klziska a do vzniku viacerých voľnočasových spolkov, akými boli lovecký spolok (1875) či tenisový a korčuliarsky klub (1899). Pozitívom rastu životnej úrovne časti obyvateľstva bol rozvoj filantropie. Vďaka finančným darom prekvitala činnosť rôznych kultúrnych alebo humanitných spolkov, rástol počet kníh v mestskej knižnici a v knižnici spolku Kasíno, rozvíjalo sa školstvo a ochotnícke divadlo. Vrstva tradičného alebo starého meštianstva, ktorú

⁷³ ŠA KE, pob. RV, f. MJ, II. fasc., sign. 223/1895, Administratíva. Nariadenie proti socialistickým agitátorom; III. fasc., sign. 515/1896, Policajný kapitanát. Negatívne hlásenie o národnostných hnutiach; VI. fasc., sign. 294/1899. Negatívne hlásenie o sociálnom hnutí v meste.

tvorili obchodníci, kupci a živnostníci, si napriek rozvoju ťažkého priemyslu udržiavala naďalej svoj vplyv na správe vecí verejných, hoci výrazne upadol jej hospodársky význam. Vzhľadom na už spomenutý prudký pokles počtu obyvateľov Jelšavy v poslednej štvrtine 19. storočia, spôsobený čiastočne vystaňovalectvom do Ameriky a zmenou sociálneho statusu časti najchudobnejšieho meštianstva, sa rady mešťanov výrazne preriedili. Kým krátko po rakúsko-uhorskom vyrovnaní bolo tradičné meštianstvo hlavným nositeľom politického a hospodárskeho vplyvu v meste, v poslednej štvrtine 19. storočia stráca svoj hospodársky vplyv v priemysle v prospech priemyselnej buržoázie, udržiava si však naďalej vplyv v obchode a správe mesta.

Zoznam bibliografických odkazov

Pramene

MV SR, Štátny archív Košice – pobočka Rožňava, fond Magistrát Jelšava

Literatúra

- BARTHOLOMAEIDES, Ladislav. *Inclyti Superioris Ungariae Comitatus Gömöriensis Notitia historico-geographico-statistica*. Leutschoviae 1806 – 1808, s. 591.
- BARTHOLOMAEIDES, Ladislav. Sectio VII. Diplomatika. In: *Memorabilia Provincial Csetnek (cum tabellis aeri incis)*. Excudebat nesolii Anno 1799, s. 169-185.
- Dejiny Slovenska II (1526 – 1848)*. Hl. redaktor Samuel Cambel. Bratislava: Veda, 1987, s. 525.
- LEHOTSKÁ, Darina. *Najstaršia jelšavská mestská kniha*. Martin: Osveta, 1976, s. 66; sign. 72 a 210; sign. JP 1, č. 10; sign. 135; sign. 325.
- LEHOTSKÁ, Darina. Základné črty mestského vývoja na Gemeri. In: *Vývoj správy miest na Slovensku*. Ed. Richard Marsina. Martin: Osveta, 1984, s. 183-206.
- MALÝ, Karel – SIVÁK, Florián. *Dejiny štátu a práva v Česko-Slovensku do roku 1918*. Bratislava: Obzor, 1992, s. 309-310.
- NOVOTNÝ, Jan. K stavu řemeslné výroby a postavení řemeslníků na východním Slovensku v první polovině 19. století. In: *Nové obzory 12*, 1970, s. 47.
- SOKOLOVSKÝ, Leon. *Prehľad dejín verejnej správy na území Slovenska*. Bratislava: Metodologické centrum mesta Bratislavy, 1995, s. 32-34.

Summary

Political and Economic Influence of Jelšava Burgess-ship Before and After the Austro-Hungarian Compromise

The Austro-Hungarian Compromise brought large political and industrial independence to Hungary, which helped the Hungarian government and parliament to exert an influence on the inner policy, public administration and economy. All legislative changes had an effect on the life of the burgess-ship in the towns in Hungary after 1867. At that time Jelšava was a town with a so-called free constituted town board, in which the higher burgess-ship had a very strong position. In comparison to the situation before the Austro-Hungarian Compromise and before 1855, when Jelšava became a free town, the political influence of the burgess-ship became stronger in several parts of the town life to the disadvantage of count Koháry and his administration. The economical changes after the abolition of guilds, the dominance of heavy industry and the construction of railways in the region of south-middle Slovakia caused a lot of changes in the economic position of the burgess-ship and in the social situation in Jelšava. The traditionally feudal structure of the town's society disappeared gradually and new social groups came into existence – the bourgeoisie and the workmen. The traditional old burgess-ship worked as tradesmen or carmen in the special carmen organisation called Ország and its economic position weakened gradually.

Mgr. Alexandra Kamenická